

ԿԱՐԻՆԷ ԱԻԵՏԵԱՆ

ՏՐԴԱՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՕՑԱՃԵԱՆԻՆ

Կեսարիայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանը (1850-1923 թթ.) ունեցել է աշխոյժ նամակագրություն, որ նրա միւս աշխատանքների, ունեցած ձեռագրերի, հնատիպ գրքերի եւ մշակութային միւս արժեքների հետ 1922 թ. Իզմիրի յայտնի դեպքերի ժամանակ ենթարկուել է թալանի եւ ոչնչացման¹. այնպես որ 1922 թ. սեպտեմբերից մինչեւ իր մահը՝ 1923ի յուլիս ապրում էր տարուբերուելով կեանքի ու մահուան միջեւ, ինչպես նկարագրում են ականատեսները. «...Հոս, Աթենքի մեջ ալ, մանաւանդ մինչեւ առանձին սենեակ մը փոխադրուիլը, բոլորովին ընկրճուած էր, ու ոչինչ մնացած էր իր վրայ նախկին գործունեայ ու կորովի եկեղեցականէն... մանաւանդ կ'ողբար ու կը ցաւէր անտիպ մոխրացած ու կորսուած իր գրական աշխատութիւններուն ու հին ձեռագրերու հաւաքածոյին ու մատենադարանին վրայ»²:

Մտաւորական-եկեղեցականը մանաւանդ իր առաջնորդութեան (1887-1910 թթ.) տարիներին կանոնաւոր նամակագրություն է ունեցել Պատրիարքարանի³, իր աշ-

¹ Այս մասին տե՛ս Ն. Ակինեանի հրատարակած նամակը.- Հանդէս ամսօրեայ, 1923, էջ 550-52, նաեւ մեր կազմած՝ Կենսամատենագիտութիւն Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանի, «Քննասեր» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2002, էջ 231-32:

² Տե՛ս **Յ. Տարազիր**, Հանգիստ Տ. Տրդատ եպիսկ. Պալեանի. «Արեւ» օրաթերթ, Կահիրէ, 1923, Հիմ 176, էջ 1: Նոյնպիսի զգացում ունեցել է Մխիթարեան միաբան Հ. Արսէն Ղազիկեանը, որ Թեոդիկի «Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան» ժողովածուի մէջ գրել է. «Մխիթարեան զոհերու մասին երբ կը խօսուի, գուցէ աւելորդ չըլլայ յիշել հոս նաեւ անշունչ զոհ մը, որ շնչաւորներուն չափ եւ գուցէ աւելի զգալի է գրականութեան համար, քանի որ այլեւս անդարձ է անոր կորուստը: Այդ զոհն է՝ «Հայկական Նոր Մատենագիտութիւն եւ Հանրագիտարան Հայ կեանքի» անուն գործը, որուն առաջին հատորը Ա-Մ, լոյս տեսած եւ ծանօթ է հասարակութեան: Մնացեալ մասը որ պիտի ուրիշ նոյնչափ երկու հատոր եւս կազմէր Լրագրագիտութեամբ եւ յաւելուածով, ... ամբողջ հանուած են իրենց թաքստոցէն, ուր պահուած էին խնամքով: ...Մատենագիտութեան կորուստը անդարմանելի է. որովհետեւ հնար չէ դարձեալ միւսանգամ կտրել անցնիլ լողալով ովկիանոս մ'անծայր ու անդնդախոր: Գուցէ յանդգնութիւն ըլլայ ըսելը, բայց ըսե՛լս կուգայ, որ պիտի նախընտրէի եւ ինքս զոհուած ըլլալ՝ քան այդ աշխատութիւնը, ... մտածելն իսկ սոսկում կը բերէ վրաս»:

Թեոդիկ, Յուշարձան նահատակ..., Եր., 1990, էջ 145:

³ Պաշտօնի բերումով նոյնպէս, բնականաբար Պատրիարքարանի հետ մշտական թղթակցութիւն ունէր: Բազմաթիւ նամակներից առայժմ յայտնի է մէկը՝ հասցեագրուած պատրիարքական փոխանորդ Ներսէս Ժ. վարդապետ Ասլանեանին (1890 մարտի 6. Թորոս Ագատեանի թողօն, բաժին ԺԲ. Հիմ 9587), պահուում է Գրականութեան եւ արուեստ

խատակցած թերթերի եւ ամսագրերի («Բիւզանդիոն»⁴, «Բիւրակն», «Ծաղիկ», «Արեւելեան մամուլ», «Հանդէս ամսօրեայ») խմբագիրների⁵, Կ. Բասմաջեանի, Վ. Թորգոմեանի, Ա. Ալպոյաճեանի, Վահրամ եպս. Մանկունու, Ն. Ակինեանի, Վահան Բապէշերեանի հետ: Այս նամակագրությունից քիչ նամակներ են պահպանուել՝ հիմնականում նրանք, որոնք հրատարակուել են:

Տրդատ եպիսկոպոս Պալեանի եւ իր կրտսեր ժամանակակից ու հայրենակից Արշակ Ալպոյաճեանի միջեւ նամակագրությունն սկսուել է 1905 թուականից եւ շարունակուել մինչեւ 1913 թուականը⁶: Պալեանի՝ Ալպոյաճեանին գրած նամակները (պահպանուում են Մաշտոցեան Մատենադարանում՝ Ա. Ալպոյաճեանի թողօնի մէջ) թուով վեցն են. վերաբերում են 1905-1908 թթ., բովանդակում են գործնական, երբեմն էլ առօրեայ-կենցաղային հարցեր, վերջին երկուսը (1908 թ.) Պալեանի պատասխանն են՝ աշխատակցելու Ա. Ալպոյաճեանի առաջարկին, որ 1908-10 թուականներին կազմող-խմբագիրն է եղել «Ընդարձակ օրացոյց»ի⁷: Եւ չնայած որ «Բիւզանդիոն»ում արդէն գրեթէ աւարտուելու մօտ էր նրա «Հայ վանօրայք» յօդուածաշարը, աւելացրած նաեւ առաջնորդի բազմազբաղ վիճակը, համաձայնել է աշխատակցելու «Օրացոյց»ին, մանաւանդ որ «մերժում մը իմ կողմէս գուցէ տարբեր նշանակութեան պատճառ տայ»⁸. Եւ աշխատանքը ապրիլ-մայիսի ընթացքում ուղարկել է երկու նուագով, սակայն ինչ ինչ պատճառներով այն չի հրատարակուել:

Նամակները, որ այստեղ հրապարակուում են առաջին անգամ, 26x20 չափսի թերթերի վրայ գրուած են մաքուր, գեղեցիկ, կանոնաւոր ձեռագրով. երկուսը (2, 3) Կեսարիայի հայոց առաջնորդարանի պաշտօնաթղթի վրայ են, իսկ միւսների (5, 6) վրայ Պալեանը ինքն է իր ձեռքով լրացրել պաշտօնական տուեալները: Համարներն առաջնորդարանի գրադրութեան ելից մատենան են:

Բնագրերի մէջ ընդգծումները հեղինակին են. չնչին փոփոխութեամբ պահպանել ենք նաեւ նրա կէտադրութիւնը:

կիցներին, ժամանակի հոգեւորական կամ աշխարհիկ գործիչներին, մտաւորականներին:

⁴ «Բիւզանդիոն» օրաթերթ, Կ. Պոլիս 1897-1918, խմբ. եւ արտօնատէր Բիւզանդ Քէչեան:

⁵ Երեւում է պարբերականների վերջին էջերում գետեղուած «Նամակատուի», «Թղթակցութիւն» անունով փոքր բաժիններում տպագրուած պատասխաններից:

⁶ Պահպանուել են նաեւ Ալպոյաճեանի նամակները Պալեանին, որոնք գուցէ սեւագիր են. գրուած են բարակ թղթի վրայ, տառերը խունացած եւ դժուարընթեռնելի են. նրանք այստեղ հրատարակուող նամակների պատասխանները չեն, ուստի նրանց հրապարակումը մեր ներկայ խնդրից դուրս է:

⁷ Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկիչ Ազգ. հիւանդանոցի: Հրատարակուել է 1880-1910, 1924-1948 թթ.: Կոչուել է նաեւ Տարեցոյց ազգ. հիւանդանոցի, Ընդարձակ տարեցոյց, Ընդարձակ տարեգիրք Ս. Փ. ազգ. հիւանդանոցի եւ այլն: 1908-10 թթ., կազմող խմբագիր՝ Ա. Ալպոյաճեան:

⁸ ՄՄ, Ա. Ալպ. թողօն, թղթ. 49, վաւ. 66/2992:

1

[Անթուական⁹]

Միրելիս
ընդունեցէք նաեւ իմ սիրալիր ողջոյններս.

Մեծ. Յակոբ էֆ. Չամուրեանին¹⁰ եւ ըսած եմ գաղղ[իերէն] դասատուի մասին. ուրախ կ'ըլլամ եթէ շատ ազնիւ, բարի, յարմարող ու համեստ բնատրութեամբ գաւառացի մէկը գտնէք. որպէս զի կարողանայ կենակցել մեր վարժարանի այժմեայ գաւառացի դասատուներու հետ:

Մեծ. Յակոբ էֆ. Չամուրեան ինձ ըսաւ թէ, Դո՛ւք մեր Ս. Կարապետի վանուց առաջնորդներու մէկ ցուցակը պատրաստած էք. եթէ կարելի է այդ ցուցակին անուններն միայն ինձ դրկէիք, որ բաղդատի իմ քով եղածին հետ, եւ եթէ Ձերինին մէջ չի գտնուին այն անուններն, որ իմ քով կան, դրկեմ Ձեզ իրենց մանրամասնութեամբը.

Ընդունեցէք իմ ողջոյն եւ օրհնութիւններս

Տրդատ Եպս. Պալեան

ՄՄ., Ա. Ալպ. թողօն, թղթ. 49, վաւ. 66/2996, 1 թերթ

2

Առաջնորդարան
Կեսարիա
Համար 1737

Հայոց Կեսարիա
5 Հոկտեմբեր 1905

Մեծայարգ Արշակ էֆէնտի Ա. Ալպոյաճեան
'ի Կ. Պօլիս

Ձեր Ազնութեան 15/28 Սեպտ. 1905 թուական պատուական գրութիւնն ընդունած եմ շնորհակալութեամբ.

Մեծ. Յակոբ էֆէնտի Չամուրեանի միջոցաւ, ասկէց առաջ Ձեր Ազնութեան տո-

⁹ Այս նամակը թէեւ թուական չունի, բայց 5 Հոկտ. 1905 թուագրուած յաջորդ նամակի բովանդակութիւնից երեւում է, որ սա պէտք է գրուած լինի նրանից առաջ:

¹⁰ Յակոբ Չամուրեան, կեսարացի, Ա. Ալպոյաճեանի հորաքրոջ որդին, 1880ական թուականներից ապրել է Պոլսում, մինչեւ 1903 թ. զբաղուել է առետրով, միեւնոյն ժամանակ ունենալով նաեւ մտաւորական զբաղումներ: Դեռեւս Կեսարիայում եղած ժամանակ թղթակցել է «Մասիս»ին, եւ «Մանգումե»ին, Կեսարիա վերադառնալուց յետոյ 1906ին ընտրուել է երեսփոխան, 1910ին վերընտրուել, 1907ին ընտրուել է Կիւմշեան վարժարանի տնօրէն, 1910ին Ուսումնական խորհրդի կողմից նշանակուել է Կեսարիայի բոլոր դպրոցների կրթական տեսուչ: Թղթակցել է «Արեւելք», «Բիւզանդիոն» թերթերին, եղել է այդ թերթերի գործակալը Կեսարիայում: Եղել է նաեւ գլխաւոր աշխատակիցը «Հայեկ» թերթի, գրել է «Վտարանդի», «Արմէն» կեղծանուններով: Խմբագրել է Կեսարիայի «Շեփոր» շաբաթաթերթը (1910 թ.): 1915ին նահատակուել է տարագրութեան ճանապարհներին:

լած ամփոփ տեղեկություններն ալ, յիշեալ էֆէնտին հաղորդած էր ինձ ժամանակին:

Ս. Կարապետի վանուցս վարժարանի՝ գաղղիերէն լեզուի ուսուցչութեան համար, մեր ուզած դասատուի մը մասին, մեր կողմէն Ձեր Ազնութեան տրուած աշխատութեան համար, Ձեր ներողամտութիւնը կը խնդրեմ, Մեծ. Միհրան էֆ. Յովհաննէսեանը¹¹ եւ ալ անձամբ կը ճանաչեմ, բայց եթէ թաղային եւ մասնաւոր վարժարան մը ըլլար, իր բողոքականութեան վրայ ամենեւին մտածում մը չէի ունենար, բայց որովհետեւ վանքի մէջ է վարժարանս, ասիկա բաւական մտածումի առարկայ կ'ընէ զիս, եւ լաւ ազդեցութիւն չընէր միաբանութեանս, հետեւաբար չեմ կրնար եւ չի պիտի կրնամ առաջարկել այդ պաշտօնը ուղղակի իրեն:

Արդէն գաղղիերէն լեզուի ուսուցիչն ալ բերել տուի այս օրերս, եւ գործի սկսաւ, առ այժմ գոհ եմ իրմէ եւ իր հմտութենէ, թէ՛ գրականութեան՝ եւ թէ՛ խօսելու վարժութեան մէջ շատ հմուտ եւ վարժ մէկն է, կը յուսամ թէ այսպէս կը շարունակէ, եւ շարունակաբար գոհ կը ձգէ զիս: Մաղթելով Ձեզ երկար կեանք, մնամ ողջունիւ սիրոյ

Առաջնորդ Հայոց Կեսարիոյ

Տրդատ եպս. Պալեան

Յ. Գ.

Կարելի չէ՞ արդեօք յարմար առթէն, Ձեր քով գտնուած, մեր Ս. Կարապետի վանուց առաջնորդներու ցանկը դրկել հաճիր.

Նոյն

ՄՍ., Ա. Ալպ. թողօն, թղթ. 49, վաւ. 66/2995

3

Առաջնորդարան Հայոց

Կեսարիա

համար 1999

Կեսարիա

13 Նոյեմբեր 1906.

Մեծայարգ

Արշակ էֆ. Ա. Ալպոյաճեան. 'ի Կ. Պօլիս

Ազնիւ սիրելի՛ս.

Ընդունած եմ Ձեր Ազնութեան 24 Հոկտ. 1906 թուակիր պատուականն, առանց ուշացնելու ահաւասիկ, կը պատասխանեմ Ձեր հարցմանց, ինչ որ իմ կարողութեանս եւ ծանօթութեանս շրջանակին մէջ են.

1. Կեսարիոյ Հայ ազգաբնակչութիւնը, այո՛, ԺԲ. դարու կամ անկէ քիչ առաջուան գաղթականութիւն է, եւ ըստ իս Առաջնորդութիւնն ալ ուշ սկսած է, եւ առաջին առաջնորդն ալ ինչպէս նշանակած եմ, Յովհաննէս Եպիսկոպոսն էր 1170ին: Սա՛ եւ իր

¹¹ Միհրան Յովհաննէսեան, հեղինակ «Բանասէր» հանդէսի «Քննական պատմութիւն ԺԹ. դարու հայ դպրութեան», «Հնագոյն հայ գրչագիրն» յօդուածներին:

յաջորդներեն մէկ քանին, Ազարիա եւն, նստած են Ս. Մեռկերիոսի վանքին մէջ, այսուամենայնիւ Ս. Կարապետի վանքը նոր չէ, շատ հին է, Հայ առաջնորդներն հոն սկսած են նստիլ, Ս. Մեռկերիոսի վանքին **ամայութենէն** ետքը, այս մասն երկար բացատրութիւններու կարօտ է, բացորոշ հասկցուելու համար, ժամանակին գուցէ այդ - բացատրութիւնն կուտամ Ձեզ, այժմ Ձեր ներողամտութիւնը կը խնդրեմ:

2. 1287ին եւ 1307ին Կոստանդին Առաջնորդ Կեսարիոյ, այո՛ կը յիշուի, եւ իմ սեւագրութեան օրինակիս մէջ ալ կար այդ անունն, բայց սխալմամբ կամ այլ պատճառաւ ցանկէս դուրս ձգած եմ, այժմ անցուցի վերստին:

3. Յովսէփ եպս. Աման օղլու, այո՛, 1693 թուական ձեռագրին մէջ ալ Առաջնորդ եւ եպս. Կեսարիոյ գրուած է, ձեռագիրն Աւետարան է, եւ կը պահուի Մանճրսըն գիւղի Ս. Եկեղեցւոյն մէջ, երբ Մունճուսունի ձեռագիրներու հրատարակութիւնը լրացնեմ («Լոյս»¹² մէջ), պիտի սկսիմ հրատարակել Մանճրսընի ձեռագիրներուն ցուցակն ալ, որ շատոնց պատրաստ է, բայց ինչպէս կը տեսնաք Լոյս կրօնաթերթը ամիսը մի անգամ հազիւ կը դնէ մէկ երկու ձեռագիրներու ցանկն:

4. Սարգիս եպս. Սարրաֆեանի կենսագրութիւնն այո՛, կարդացի Հ[անդէս] Ամսօրեայի մէջ, ես ալ կրնամ ըսել թէ՛ այդ գրուածն վաւերական է:

Գալով Ձեր միւս կարելոր հարցման թէ՛

«Կ. Պօլսոյ կամ **Տիլիպէի**, կամ **Ռումէլիի**, կամ **Անատօլուի** մի ո՛րեւէ մասին մէջ վանքի մը անունան պատահած եմ».

Նախ, Ձեր այս հարցումին թէեւ պատասխանս գոհացուցիչ չի պիտի ըլլայ, բայց պիտի գրեմ հետեւեալներն: Իմ վանքերու հաւաքածոյին մէջ կան 30-ի չափ վանքերու¹³ ալ անուններ, որոնց տեղը, ինձ բոլորովին անծանօթ մնացած են, մինչեւ ցայժմ, որչափ որ ալ ջանացած եմ ճշտել, անկարելի եղած է:

Այս վանքերու անուններն են. 1. Քոթենաւորի վանք, 2. Քոնոյ վանք, 3. Քաթիլոյ վանք, 4. Յախաքարի վանք, 5. Ստեփաննոսի վանք, 6. Սարկաւազայ վանք, 7. Ջորեհանգիստի վանք, 8. Պերճ վանք, 9. Շողագայ վանք, 10. Շաղագոմբ վանք, 11. Ճալէթու Ս. Յակոբայ վանք, 12. Մեծիրանից վանք, 13. Ճիլիմոն վանք, 14. Կուգոյ վանք, 15. Կարպոյ Ս. Կարապետի վանք, 16. Կոթիփորայ վանք, 17. Ծիրանաւորի վանք, 18. Ծառիկու Ս. Աննայի վանք, 19. Խնած[տ]ի վանք, 20. Խաչափակի վանք, 21. Խոյալու վանք, 22. Թուրքթի վանք, 23. Երզնկանք, 24. Դասնոյ վանք, 25. Դափուց վանք, 26. Գետամէջի վանք, 27. Բեղանիա վանք, 28. Բաղակու վանք, 29. Բարձրաքաղ վանք, 30. Աբգարու վանք:

Երկրորդ, վերոյգրեալ վանքերէն զատ ծանօթ է ինձ. **Արճէշի վանք** անունով վանք մըն ալ, որ կը գտնուէր Ռումանիոյ կողմը, որուն միաբանութիւնը Վանայ կողմը, Արճէշ անուն քաղաքի քով գտնուած վանքէն եկած եւ հաստատուած են:

Երրորդ. Նիկոմիդիոյ Պարտիզակ գիւղի վրան ալ հին ժամանակները վանք մը կ-

¹² «Լոյս», 1905, 1906

ար, թէեւ բուն անունը ծանօթ չէ ինձ, ասոր միաբանութիւնն ալ նոյնպէս Վանայ Լիմ անապատի վանքերէն եկած էին. Նիկոմիդիոյ այս վանքն ալ անցելոյն մէջ շատ հռչակաւոր էր, ունէր կազմաւորեալ միաբանութիւն, Աստուածաբան վարդապետներ, - այժմ սոյն վանքը ուխտատեղի եղած է Ս. Թագաւոր անունով, եթէ կուզէք եւ ժամանակ ունէք, այդ կողմի վանասէրներէն կրնաք տեղեկութիւններ քաղել այդ վանքի մասին, եւ ինձ ալ տեղեկացնել:

Գիտեմ թէ՛ բաւականին իսկ, չի կրցայ գոհացնել Ձեր ազնուութեանն, այս վերջին մասին նկատմամբ, բայց ինչ ընեմ որ, եւ կը խոստովանիմ ալ թէ՛ ծանօթութեանս սահմանն ասկէ անդին չանցնիր.

Երբեմն երբեմն եթէ Ձեր նամակներն ընդունիմ, շատ ուրախ կ'ըլլամ, մաղթելով - Ձեզ երկար կեանք եւ բարօրութիւն.

Մնամ միշտ աղօթարար

Առաջնորդ Հայոց Կեսարիոյ

Տրդատ Եպս. Պալեան

ՄՄ., Ա. Ալպ. թողօն, թղթ. 49, վաւ. 66/2993

4 թերթ (3ը գրած)

4/17 Դեկտ. 1906 պատասխանած

4

Թիւ 2028

11/24 Դեկտ. 1906 Կեսարիա

Մեծայարգ

Արշակ Էֆէնտի Ա. Ալպոյաճեան

ի Կ. Պոլիս

Ընդունած եմ Ձեր Ազնուութեան 4/17 դեկտ. 1906 թուակիրն. Կ. Պոլսոյ, կամ Ֆիլիպէի, կամ Ռումէլիի, եւ կամ առաջակողմեան Փոքր Ասիոյ մէջ, վանքի մը գոյութեան տեղեկութիւն մը չունենալս, զՁեզ դժբախտաբար յուսախաբ ձգած է, բնական էր այս, եւ արդէն ալ գուշակած էի, որովհետեւ, կարողութեանս սահմանը այնչափ ընդարձակածաւալ չէ, ինչպէս դիտած պիտի ըլլաք:

Իրաւ է որ, նախասիրած աշխատութիւններէս մէկն ալ վանքերու վրայ տեղեկութիւններ հաւաքել է, եւ որոնք որ այժմ շէն են, ժողովել անոնց լուսանկարները, նիւթական կարողութեանս սահմանին մէջ, բայց Կ. Պոլսոյ եւ շրջակայից մէջ վանքի մը կամ վանքերու համար. կան ու չկան. գրեթէ հետաքրքիր եղած չէի, ծանօթագրած միայն Կ. Պոլսոյ **Սուլու մանասթըրը**, որ ետքէն Պատրիարքարան եղած է կ'ըսուի, եւ Սկիւտարի մէջ ալ Երուսաղէմի վանքը, զորս իբր վանք, վանքերու կարգն ալ անցունելու դժկամակութիւն մը ունեցայ, զուցէ յետ այսորիկ հետաքրքրուիմ Պոլսոյ համար ալ:

Ժամանակին տեսած եմ Ձեռագիր Մաշտոց մը, որ գրչագրուած էր 1727ին, որուն

մէջ եկեղեցական կարգ ու կանոններէն զատ, կան նաեւ աղօթքներ, մաղթանքներ եւն, զատ զատ գլուխներու բաժնուած, գլուխ մըն ալ «Ս. Նշան» անուն վանքերու անունները, իրենց գտնուած տեղերու անուններով, թուով 40, այս վանքերու կարգին մէջ կը յիշուին Կոստանդիանոսի Ս. Նշան, **Կոստանդնուպօլսոյ Ս. Նշան**, Պիզեոյի Ս. Նշան եւն եւն: Կ. Պօլսոյ «Ս. Նշանը» եթէ վանք է, կարծէ որ անոր վրայ ալ հետաքրքրուիք, միայն ես սաչափ ըսեմ թէ, Հայտար փաշայէն անդին Գարթալ գիւղի Ս. Եկեղեցոյն անունը արդէ՞օք Ս. Նշան է, 'ի հարկէ Դուք գիտէք եւ կրնաք աւելի լաւ եւ փութով հասկնալ:

Կեսարիոյ Առաջնորդ Յովսէփի եպս. Աման օղլուի 1700 թուականներուն Թէքիրտաղի Առաջնորդ գտնուելուն վրայ իմ կարծիքս յառաջիկային կը յայտնեմ, եթէ միջոց ունենամ թուղթերու մէջէն գտնել, իր՝ կամ իր վարդապետին գրած մէկ յիշատակարանը, զոր օրինակած էի ժամանակին ձեռագիր մատենանէ մը:

Բիւզանդիոնի մէջ «**Հնագոյն դաշնագիր**» վերնագրով Ձեր շարունակելի յօդուածները հետաքրքրութեամբ կը կարդամ. Գ. յօդուածին մէջ (Բիւզանդիոն թիւ 3109), գրած էիք Իպրիզի կամ Իվրիզի գիւղին մօտերը, փոքրիկ գետի եզերքը գտնուած, ապառաժի մը վրայ, քով քովի քանդակուած երկու պատկերներու մասին ալ, որ ժամանակին տեղեկացուցուած էր հնագիտական աշխարհին: Ապառաժի վրայ քանդակուած այդ պատկերներն ես ալ անձամբ տեսած եմ 1899ին, երբ Գօնիայի վրայօք Կեսարիա կուգայի: Էրէյիլ քաղաքէն 1-1/4 ժամ հեռու, (Էրէյիլ, զուցէ հին Լիկայոնիոյի քաղաքներէն մին) այժմ Իվրիզ կոչուած գիւղին քովերը կը գտնուեն յիշեալ քանդակները: Նախ Էրէյիլ բարեկամի մը քով տեսայ նոյն պատկերներուն սեւ գրիչ գծագրութիւնը, որուն թէւ լուսանկարը առնել տուի, բայց ինձ թուեցաւ թէ գծագրութիւնը ճիշդ քանդակներուն նմանութիւնը չի պիտի ըլլայ, եւ չի կրնար ըլլալ, հետաքրքրուեցայ անձամբ երթալ հոն. եւ ուղղակի ապառաժ քարի վրայէն առնել տալ նոյնին լուսանկարը, ասոնցմէ մէյմէկ հատ, ներփակեալ կը դրկեմ Ձեզ. թէեւ, տեսած ալ ըլլաք եւրոպական հրատարակութիւններու մէջ:

Նշանագիրներէն, ինչպէս գրած էիք, երեք տողերը, կողքին¹⁴ (կուս-քին՝) երեսին, եւ վեր վերցուցած ձախ թելին միջեւն են, եւ երեք չորս տողեր ալ երկրպագուին ետեւը, բայց այս վերջին տողերը մեր լուսանկարին մէջ ամբողջովին առնուած չեն, ինչպէս պիտի տեսնէք եթէ ուշադրութեամբ դիտէք, միայն կերեւին առաջին գիրերը գրեթէ. այս գիրերը հիթերու կամ հիթիթներու կամ Քետացուց նշանագրերու նման կ'երեւին, բայց միւս կողմէն պնդողներ ալ կան, թէ հին յունարէն են, եւ կ'աւելցնեն թէ պատկերին մին, **հասկի** եւ **երկրագործութեան** չաստուած **Դեմետրէն** է, եւ միւսն ալ **Քեսանէ**, կամ մին **գինիի** չաստուած՝ **Բագոսն** է, միւսը՝ անոր դասատուն **Միլինոս**, չի գիտեմ ո՞րչափ կարեւորութիւն տալու է այս վերջին կարծիքին, Քետացիք կը ճանչնային արդե՞օք Դեմետրէն, Քեսանէն եւն:

Ես գծագրած եւ լուսանկարել տուած եմ նաեւ Գօնիայի մէջ ուրիշ մի քանի հ

Ընդօրինակած էի, եւ քովս կը գտնուին նաեւ, Քետացոց արձանագրութիւններէն՝ **Էքրէկինը**, եւ **Կեսարիոյ** մէջ գտնուածինը, որոնք այժմ փոխադրուեցան 'ի Կ. Պօլիս կայս. Միւզահանէն, հատ մըն ալ կայ Կեսարիա Արգէնսի մօտերը քարայրի մը դրան ապառաժին վրայ քանդակուած նշանագիրեր. թէեւ այս ալ ընդօրինակած եմ բայց - դժբախտաբար նշանագիրերէն շատերն աւրուած են:

Պօղագ քեօյի □ (պօղագ Քեօփղի-ի պօտճէ անուն գիւղի) արձանագրութեան ընդօրինակութիւնն ալ 'ի մօտոյ կը յուսամ թէ կ'ունենամ, բարեկամի մը միջոցաւ, երա՛նի թէ կարելի ըլլար մեծ դիրքով լուսանկարը առնել տայի, բայց չի պիտի կրնամ ծախքին շատ ըլլալուն պատճառաւ: Առ այժմ այսչափ.

Մնամ ողջունիւ սիրոյ եւ օրհնութեամբք

Առաջնորդ Հայոց Կեսարիոյ

Տրդատ եպս. Պալէան

պատասխանած

ՄՄ., Ա. Ալպ. թողօն, թղթ. 49, վաւ. 66/2994, 4 թերթ

5

Առաջնորդարան Հայոց Կեսարիոյ, 18 Ապրիլ 1908.
թիւ 2479

Կեսարիա

Մեծայարգ Արշակ Էֆէնտի Ա. Ալպօյաճեան. 'ի Կ. Պօլիս

Ձեր Ազնուութեան 30 Մարտ 1908 թուական գրութիւնն, նոյնպէս Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր 8 Ապրիլ պաշտօնագիրն ստացած եմ, ի մասին Հայ Վանօրէից ցանկին, որ կը փափաքուի, Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւանդանոցի ընդարձակ օրացոյցին¹⁶ մէջ դնել - շարունակաբար:

Ինչպէս նորին Ամեն. Սրբազնութեան ալ տեղեկացուցած եմ, այդ ընդի. Վանօրէից ցանկը, թէեւ եւ շատ աշխատած եւ բաւական ծախքեր ընելով պատրաստած եմ, շատ երկար տարիներէ ի վեր, եւ սակայն նոյն իսկ եւ անձնապէս, այնչա՛փ կարելոր գործի մը կարգը չեմ դասակարգեր, որպէսզի արժանի համարուի հրատարակութեան, մասնաւորապէս Ազգ. հիւանդանոցի ընդարձակ օրացոյցին մէջ, որ նշանակելի եւ կարելոր նիւթեր կը պարունակէ միշտ.

Բայց մտածելով թէ, մերժում մը իմ կողմէս, գուցէ տարբեր նշանակութեան պատ-

«Մերվէթ» (Հարստութիւն) երեկոյեան թերթի՝ հիմնադրուած պոլսաբնակ յոյն Դ. Նիկոլաիդիսի կողմից՝ 1888 թուականին: Գիտահանրամատչելի հանդէս, հրատարակել է ակնարկներ նշանաւոր մարդկանց մասին, յօդուածներ ու ակնարկներ գիտութեան զարգացման մասին Արեւմուտքում, Եվրոպայի ու Ասիայի պետական գործիչների կենսագրութիւններ, ֆրանսիական արկածային գրականութեան թարգմանութիւններ: Բնկ գլխաւորը, որով գրաւել է հասարակութեան ուշադրութիւնը՝ լուսանկարներն էին:

¹⁶ Տե՛ս ծնթ. 7:

ճառ տայ. այս անգամ իբրեւ նմոյշ 18 երեսներէ բաղկացեալ տետրակ մը¹⁷, ուղղակի նորին Ամեն. Բ. Սրբազնութեան ղրկեցի, եւ խնդրեցի իրմէն որ, անգամ մը աչքէ անցընէ, եւ եթէ յարմար ու արժանի տեսնէ թո՛ղ իմացնէ, որ 1909 տարուան օրացոյցին համար ղրկեմ նաեւ Սեբաստիոյ, Թօգատի, Ամասիա-Մարգուանի, եւ Շապին Գարա-հիսարի վանքերու ցանկն ալ իրենց պատկերներով. այս տարուան համար ասկէ աւելիին աշխատութիւն տալու ժամանակ չեմ կրնար ունենալ:

Ղրկած տետրակս, շատ համառօտակի ընդօրինակուած են իմ հաւաքածոյիս մէջէն, ասկէ աւելի համառօտել չէի կրնար, կը փափաքէի որ քիչ մը աւելի եւս ընդարձակ ըլլար, բայց քանի որ համառօտ ուզած էիք, ստիպուեցայ այդպէս ընել:

Պատկերներուն գալով, եթէ հրատարակութիւնը չի ծանրաբեռնելու համար պատկերները չտրուին, կամ նոյն իսկ մէկ քանի հատն ալ յետաձգուին, չեմ կրնար համակերպիլ, եւ կ'ուզեմ որ պատկերներն ամբողջութեամբ տրուին, եւ ասոնց փորագրուած կաղապարներն ինձ տրուին իբրեւ նուէր եւ իբրեւ վարձատրութիւն, ուրիշ ոչինչ կ'ուզեմ, որպէսզի յառաջիկային, երբ այդ «Վանօրէից ցանկը» ընդարձակօրէն, եւ առանձին գիրք հրատարակեմ, եւ միտք ալ ունիմ, այդ կաղապարներն անոր մէջ ալ գործածիմ, ասիկայ ինձ նուէր մը, կամ ըսեմ դիւրութիւն մը պիտի ըլլայ:

Ընդարձակ թեմագրութեամբ ամէն տարի երկերկու **գաւազանագիրք** ալ դնելու մտադրած էք, ընդարձակ օրացոյցին մէջ, այս տարուան սկսեալ, շա՛տ ուրախ եմ այդ բանին, իրօք նշանակելի գործ մը պիտի ըլլայ: Կեսարիոյ **գաւազանագիրքը** (Ս. Կարապետի, Թօմարգայի եւ Ս. Դանիէլի վանքերուն) 'ի հարկէ տեսած էք Բիւզանդիոնի մէջ, շատ ընդարձակած ենք, գրեթէ 300 մեծադիր երես ձեռագիր մը եղած է, պատմական նկարագրութեամբ, ժամանակ ունենամ գուցէ կ'աշխատակցիմ, բայց վերջնական խօսք ալ չեմ կրնար տալ այս մասին:

Առ այժմ այսչափով բաւականանալով եւ Ձեր ներողամտութիւնն խնդրելով.

Մնամ ողջունիլ սիրոյ՝ Առաջնորդ Հայոց Կեսարիոյ
Տրդատ Եպս. Պալեան

Ա. Ալպ. թողօն, թղթ. 49, վաւ. 66/2992, 4 թերթ

6

Առաջնորդարան Հայոց Կեսարիոյ
թիւ 2508

20 Մայիս 1908. Կեսարիա

¹⁷ Մատենադարանում Ա. Ալպոյաճեանի թողօնի մէջ պահպանուում է 19 թերթանոց մի տետրակ (թղթ. 54, վաւ. 15), որ պարունակում է ըստ էութեան Տրդատ եպիսկոպոսի խոստացած եւ երկու նուագով ուղարկած՝ վանքերի պատմութիւնը եւ 10 լուսանկար: Առաջին մասը՝ Գաղատիայի Ս. Աստուածածին եւ Կեսարիայի Ս. Մարգիս, Ս. Աստուածածին, Ս. Դանիէլ, Ս. Կարապետ վանքերի պատմութիւնն է, ուղարկել է ապրիլի նամակի հետ: Երկրորդ մասը՝ Սեբաստիայի, Եղդոկիայի, Ամասիա-Մարգուանի, Շապին-Գարա-հիսարի վանքերի պատմութիւնն է, ուղարկել է մայիսին:

Մեծայարգ Արշակ Էֆենտի Ա. Ալպոյաճեան. 'ի Կ. Պօլիս

Ստացած եմ Ձեր ազնուութեան 8 Մայիս 1908 թուական գրութիւնն.

Ս. Փրկչայ հիւանդանոցի ընդարձակ օրացոյցին համար, յօժարակամ աշխատակցիլ ուզած էի թէւ, բայց Ձեր գրածները զիս յուսահատութեան ձգեցին.

Նախ՝ որ կասկած կը յայտնէք պատկերներու ամբողջական գետեղման համար, **մէարիֆի** պաշտօնատունէն¹⁸ հրաման կամ արտօնութիւն տրուելուն վրայ, իբրեւ տոհմային յիշատակարաններ հաճոյ չերեւնալուն համար.

Եւ երկրորդ՝ յառաջաբանին հրատարակութիւնը իր այդ ձեւին տակ տարակուսական կը համարէք արտօնուելուն, եւ ի պահանջել հարկին այն ալ փոփոխութեան պիտի ենթարկէք եղեր.

Ասոնք են ահաւասիկ, որ յուսահատութիւն տուին ինձ, թէւ երկրորդ մասն ալ գրելով, եւ նորէն մէյ մէկ պատկերներ ալ դնելով, այսօրուան թղթատարով դրկեցի յանուն Ամեն. Ս. Պատրիարքին. ուրկէ 'ի հարկէ պիտի ստանաք¹⁹:

Բայց ես կը հաւատամ թէ՛ եթէ Ամեն. Ս. Պատրիարքը ուզէ, փափաքի՝ կրնայ առանց առարկութեան, առանց ո՛ր եւէ դիտողութեան, ամբողջութեան եւ անփոփոխ հրատարակութեան համար արտօնութիւնն ստանալ **մէարիֆի** պաշտօնատունէն, իմ այս հաւատ անփոփոխելի է, հետեւաբար միւս կողմէն կը մտածիմ թէ՛ գուցէ պատկերներուն ամբողջութիւնը դնել չուզելնիդ ծախքի չենթարկուելու համար է, բայց, ես ալ կ'ուզեմ գաղափար մը տալ Ձեզ, ո՛չ թէ Վանօրէից ցուցակին համար, որ հրատարակուի թէ ո՛չ, այս ինձ համար այնչափ մեծ նշանակութիւն եւ կարեւորութիւն չունի. այլ հիւանդանոցի ընդարձակ օրացոյցի համար, թէ՛ պէտք է քիչ մը աւելի ծախքի ենթարկուի, տոհմային աւելի նշանաւոր, աւելի փառաւոր, աւելի հետաքրքրական հրատարակութիւն մը ըլլալու համար, այս ծախքը խնայելու չեն, ո՛չ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայրը, եւ ո՛չ ալ հիւանդանոցի պատուարժան հոգաբարձութիւնը. ըսեմ նաեւ թէ, ընդարձակ օրացոյցէն վերցնելու էք նաեւ քանի մը անկարելոր մասեր, եւ որոնց տեղ դնելու էք տոհմային հատուածներ, եթէ նոյն իսկ ծախքով ալ ըլլայ, եւ վարձք մըն ալ տրուի պատրաստողին:

Ես այս անգամ դրկած մասէս գատ ուրիշ մաս մը չի պիտի կրնամ դրկել գոնէ այս տարւան համար, որովհետեւ այլեւս պիտի փոխադրուիմ Ս. Կարապետի վանքը, հոն զբաղմունք շատ ունիմ, թէ՛ վանական եւ թէ՛ վարժարանական գործերով եւ քննութիւններով. Յունիս 9-ին քննութեան պիտի սկսիմ, որ կը տեւէ տասն եւ հինգ օրեր, երկու երեք օրեր մրցանակաբաշխութիւն, եւ շրջանաւարտից վկայականներու յանձն-

¹⁸ Կրթութեան նախարարութիւն:

¹⁹ Պալեանի ձեռագրի երկու մասերը ստանալուց հետո, հրատարակութեան պատրաստելու համար արտագրուել է՝ նախապէս խմբագրուելով պատրիարքի կամ Ա. Ալպոյաճեանի կողմից, որով ստացուել է վերոյիշեալ 19 թերթը (37 էջ): Ընթողիւնակութիւնն օժտուած է Ա. Ալպոյաճեանի առաջաբանով, գրուած է գործարանային ստուերագծումով թղթի վրայ, չափերը՝ 27,5x20,5, իւրաքանչիւր

ում, եւ ապա վանքի տօնախմբութեան օր, եւ յառաջիկայ տարուան համար վարժարանի բացման զբաղում եւն. հետեւաբար Ձեր ներողամտութիւնը կը խնդրեմ, կը շարունակեմ ղրկել միւս մասերը գալ տարի:

Երբ պատկերները հրատարակուին **ԿԼԷՆՆԵՐՆ** իմ տրամադրութեան տակ չի դնելուն մէջ պատճառ մը չենք տեսներ, քանի որ օրացոյցին մէջ գործածուելէն վերջ, իրօք Ձեզ համար իրենց կարեւորութիւնը կը կորսնցունին, այս մասին իմ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ, որովհետեւ, ես այդ ընդհանուր Վանօրէից ցուցակն թէ՛ Տաճկաստանի մէջ, եւ թէ՛ Ռուսիոյ մէջ եղածները, շատ ընդարձակօրէն, օր մը, յարմար ժամանակ մը՝ ի հարկէ, առանձին գիրք պատկերազարդ պիտի հրատարակիմ:

(**ԿԼԷՆՆԵՐՆ** ինձ պիտի տրուին ասելով, Ս. Փրկչայ հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը թո՛ղ ծախքէ չի քաշուի, կրկնեցի թէեւ, բայց ներողամիտ եղէք):

Հեռաւոր վանքերու պատկերներուն ապակիները չունիմ, մէյ մէկ հատ հազիւ կարողացած եմ բերել տալ, եւ այն ալ բաւական ծախքեր ընելով, միայն կրնամ Կեսարիոյ 4 վանքերուն պատկերներէն²⁰, երկուք եւ երեքական հատ եւս ղրկել Ձեզ, եթէ ուզէք ասոնց ապակիները լուսանկարչին քովն են, կրնայ պատրաստել երբ որ ուզուի:

Ձեզ պիտի տամ նեղութիւն մը, օր մը եթէ կարելի ըլլայ, հանդիպեցէք Զարէի Ն. Պէրպլերեան²¹ էֆէնտիի տպարանը, եւ իմ կողմէս ողջունելով ըսէք իրեն թէ, ասկէց ամիս ու կէս մը առաջ իրեն նամակ մը գրած էի, որուն պատասխանն մինչեւ ցայսօր չի կրցայ ստանալ, չուզեց արդէօ՞ք պատասխանել եւ թէ նամակս չստացաւ, խնդիրը իր հօրը իմ քով գտնուած մէկ պայմանագրութեան համար էր, եթէ նամակս չստացաւ, թող իմացնէ կրկին գրեմ:

ողջունիւ սիրոյ՝ Առաջնորդ Հայոց Կեսարիոյ
Տրդատ Եպս. Պալեան

ՄՄ., Ա. Ալպոյաճ. թողօն, թղթ. 49, վաւ. 66/2991, 4 թերթ
20/5 - 1908

²⁰ Ուղարկել է Կեսարիայի Ս. Սարգսի (Տէրեվանք), Ս. Աստուածածնի, Ս. Դանիէլի վանքերի մէկական եւ Ս. Կարապետի վանքի երկու լուսանկար:

²¹ Զարէի Ն. Պէրպլերեան, պոլսեցի տպարանատէր-հրատարակիչ Նշան Պէրպլերեանի (1842-1907) որդին: